

Opponensi értékelés Zsadányi Edit *Megszólal az alárendelt? A kiszolgáltatottak történetmondása és az önértelmezés hiányának értelmezése 20. századi irodalmi művekben* című akadémiai doktori értekezéséről

Előrebocsátom, hogy Zsadányi Edit értekezését alkalmasnak tartom arra, hogy ennek – és eddigi tudományos habitusának – alapján a bizottság odaítélje a szerzőnek az MTA Doktora fokozatot. Tiszteből fakadóan értékelésemben a kritikai megjegyzések vannak túlsúlyban, mindez azonban nem von le a mű értékeiből és erényeiből.

Mégis ez utóbbiakkal kezdve: önmagában üdítő, hogy Zsadányi Edit ennyiféle elméleti diskurzus irányában nyitott, és örömteli, hogy ilyen témájú és megközelítésmódú értekezés kerül a bizottság elé. Az értekezésnek, ha jól értem, hármas célja van: egyrészt a *subaltern*-problémát járja körül, másrészt mintha ezzel kapcsolatban egy elmélet kidolgozására is kísérletet tenne (a „szóra bírható-e az alárendelt?” kérdésre keres választ), harmadrészt pedig – én legalábbis így olvastam – javaslatot tesz egy részben alternatív, a hagyományostól eltérő szempontok alapján építkező, sok női szerzőt befogadó huszadik századi magyar irodalmi kánonra. A magam részéről ez utóbbit tartom az értekezés egyik legkomolyabb eredményének. Noha az első két célkitűzés megvalósítása nem teljesül maradéktalanul, az értekezés itt is mutat fel eredményeket.

Elméleti keret. Az elméleti fejezet korrekt és alapos ismertetéssel indul, amely azonban főként fogalomtörténeti jellegű. Úgy éreztem, Zsadányi Edit minden erőfeszítése ellenére mindvégig megmaradt némi bizonytalanság vagy homályosság a *subaltern* kategóriája körül, és sokat gondolkoztam ennek az okain. Nem vagyok biztos abban, hogy mindenképpen definiálni kell a *subaltern* fogalmát, de valahogy mágis csak jelezni kell, hogy milyen társadalmi csoportokra lehet érvényes módon használni. A *subaltern* (alávetett) társadalmi csoportok tanulmányozása a marxista társadalomtudomány kontextusában merült fel (Gramsci munkásságában), és alapvetően meg is maradt a történet- és társadalomtudomány keretei között, hogy a posztkoloniális kultúrakutatás hibrid, vegyes diskurzusában, Gayatri Spivaknak köszönhetően találkozzon a kulturális fordulat utáni, posztsztrukturalista elméletekkel. Vagyis nem az irodalom- vagy kultúratudomány kategóriája, és a Spivak nyomán megélnékölt posztkoloniális *subaltern*-diskurzust sem ilyenként érdekli a fogalom (tünetértékű, hogy amikor az értekezés a *subaltern* irodalomtudományi használatáról ír, nagyon kevés példát sorol fel, az e példákról adott ismertetések pedig leíró jellegűek, nem áramvonalasak abban az értelemben, hogy nem az értekezés szempontjából hasznosítható belátásokra, ellentmondásokra, kérdőjelekre helyeződik a hangsúly – ez a leíró, nem problémákra kihegyezett stílus egyébként általában is jellemző az értekezés szakirodalom-használatára). Zsadányi Edit nem teszi markáns módon világossá, pontosan milyen hozadékkal bír ennek a kategóriának a középpontba állítása, mi lényegeset tesz hozzá a kirekesztettekről és elnyomottokról szóló irodalom tárgyalásához, miközben e tekintetben számos, a posztkoloniális, újmarxista, újhistorikus és feminista elméletekben gyökerező kifinomult értelmezési stratégia áll rendelkezésre. Megfontolandó lett volna összevetni a *subaltern* fogalmát a prekariátusnak az újabb elméleti fősodorban fontos szerepet játszó fogalmával; azt is megkockáztatom, hogy az utóbbi középpontba állítása fogalmilag tisztább helyzetet teremtett volna. Érzékelhető ilyen kísérlet az „új kiszolgáltatottak” említésekor (27-28), ám az értekezés Spivak nyomán lényegében beolvasztja ezt a réteget az „alárendelt” kategóriájába. Az interszekcionalitás (16, 19) bevezetése ellenére sem körvonalazódik elég pontosan a *subaltern* fogalma történeti-társadalmi szempontból, az értekezés nem igazán gondolja végig az alárendeltség különböző, egymást erősítő, egymást metsző halmazainak viszonyát. Ez a körvonalazatlanság már a tézisben tetten érhető: „Értekezésem célja, hogy a *subaltern*-koncepció segítségével az önreflexióra képtelen, a főáramból kiszorított, alárendelt pozíciók megszólaltatásának irodalmi lehetőségeit kutassam, s az eredeti koncepciót továbbgondolva, a benne foglalt ellentmondásnak igazat adva, ám annak

végkövetkeztetésével („az alárendelt nem szólal meg”) szembehelyezkedve, az alárendelt hangok prózapoétika [sic] artikulációjának néhány jellegzetes alakzatára hívjam fel a figyelmet. Más szóval, ebben az értekezésben keresem az alárendelt szóra bírásának poétikai lehetőségeit, igyekszem feltérképezni néhány jellemző megnyilvánulását [sic].” (5) A *subaltern* kétféleképpen jellemzi az első mondat. Az „önreflexióra képtelen” (5) nem ugyanaz, mint „a főáramból kiszorított”, egyik sem ugyanaz, mint a később szereplő „elnyomott” (5) – és ott van még egy negyedik, szerintem fontos, itt azonban említetlenül maradó aspektus, a szegénység, a nélkülözés. Nem világos, hogy mennyire kell elnyomottnak, kirekesztettnek, szegénynek lenni ahhoz – mondjuk a szátí-özvegyekhez képest –, hogy valaki beletartozzon a kategóriába. A hatalmi berendezkedés következtében alárendelt társadalmi csoportok (a szavazójoggal nem rendelkező, közoktatásból kizárt nők, a törvényesített rasszizmuson alapuló rendszerekben – például a gyarmati társadalmakban – egyes etnikumok) helyzete nem ugyanolyan, mint azoké, akiktől elvették a nyilvános megnyilvánulás-önkifejezés lehetőségét, s ott van még a prekariátus, a kiszolgáltatottak, nincstelenek korántsem egységes csoportja – de nyilván más szempontok is érvényesíthetők. Ezek mind egymással átfedésben lévő, de más-más perspektívából kialakított kategóriák, és egyik sem pontosan ugyanaz, mint a *subaltern*; ez utóbbit ugyanakkor ezek valamiféle gyűjtőfogalmának sem szerencsés tekinteni, mert túl sokféle dolgot jelent (bár az *alternus* etimológiája ezt támasztaná alá). Ez a homályosság azért is zavaró, mert az elemzések olvasása közben is elbizonytalanít. Fontos lépcsőfokok maradnak ki az érvelésből arra nézve, hogy mit is jelent, ha a „nőt” és a „gyereket” általában beolvasztjuk ebbe a kategóriába. A *subaltern* a marxista politikafilozófia terméke; de vajon nincs-e igaza mégis Foucault-nak, aki szerint a modern és kortárs hatalom látszólag puhább, ám hatékonyabb módszerekkel érvényesíti akaratát (hegemónia). Amikor Judith Butler *The Psychic Life of Power* című kiváló könyvéről van szó, fel sem merül, hogy mi a különbség a szubjektum és a *subaltern* között, hogy a szubjektummá válás – ahogy a szó etimológiája sejteti – nem jelent-e egyúttal alárendeltté válást is. A *subaltern* jelentése épp ezért néha reflektálatlan módon szélesedik ki. „[A]z apafigurát középpontba állító heteroszexuális paradigma mindenhatóságát megkérdőjelező subaltern látásmódról” (13) beszélni például a *subaltern* átértelmezését is jelenti, hiszen ilyesféle kérdéseket nem a nyelvi kompetencia híján lévőek szoktak feszegetni (Kertész regénye is rögeszmésen önreflexív, ékesszóló szöveg). A „korlátozott tudású” (14) gyermek tovább tágitja az alárendelt kategóriájának határait, hiszen a korlátozott tudás itt részben „biológiai” szükségszerűség is. A *subaltern* esszencialista módon képződik meg, és a szöveg nem igazán reflektál az alárendelt pozíciók sokféleségére.

Az értekezés, amely a központi fogalom kiválasztása révén politikai (diskurzív) térben helyezi el önmagát, fokozatosan depolitizálódik, mintha ki akarná magát írni a saját maga által megteremtett politikai térből; ez utóbbi a központi kérdésfelvetés miatt nem lehetséges, ami viszont feszültségeket okoz a szövegben. Rányomja a bélyegét az értekezésre valami depolitizáló készítés, amelynek egyik fő tünete a történeti kontextus és reflexió hiánya, több szempontból is. Egyrészt a disszertáció nem reflektál arra, hogy az alávetett nem mindig ugyanaz az alávetett – az egyes történelmi korszakok, társadalmi-politikai rendszerek másként konstruálják meg a saját alávetettjeiket. Öröndötes, hogy az értekezés egy, a posztkoloniális történettudomány és kultúratudomány kontextusában megszületett fogalom középpontba állításával beszél magyar irodalmi művekről, de számomra nagyon hiányoztak a kulturális közvetítés és fordítás kontextualizáló gesztusai és művelei. Ha most eltekintünk a posztkoloniális és a magyar kontextus közötti – kifejtetlenül maradt – különbségektől, a magyar kontextuson belül sem ugyanazt jelentette a kirekesztettség a két háború között, mint a Rákosi-diktatúrában, a szocializmus későbbi szakaszában – ezek a rendszerek elvileg a társadalmi egyenlőséget tűzték zászlajukra –, vagy éppen a mai neoliberális paradigmában, ahol a társadalom peremére szorultak elsősorban kellemetlen terhet jelentenek a hatalom számára. A kirekesztettség tapasztalatával foglalkozó irodalmi művekben e kontextusok nyomai alighanem

fellelhetők, és nem csak tartalmi szinten. Szintén a depolitizálódás tünete, hogy nagyon kevés szó esik a hatalomról mint az alárendelt kategóriájával szemben álló, azt megkonstruáló tényezőről – leszámítva a szocialista diktatúra kissé elnagyolt tárgyalását az utolsó elemzésekben.

A depolitizálódásnak van még egy mélyre ható következménye az értekezésben. Abban, hogy „az alárendelt látókörök nyelvi reprezentációi komoly akadályokba ütköznek” (21), teljes mértékben igaza van Zsadányi Editnek. Azt illetően viszont, hogy ezeknek az akadályoknak hol van a forrása, máshová tenném hangsúlyokat – és itt az alárendelt értelmezésének másfajta korlátai is felszínre kerülnek. Zsadányi Edit felfogásában az alárendelt szükségképpen „a saját körülményeivel szembenézni képtelen” (5) figura. Ennek a jegynek a középpontba állítása megítélésem szerint jelentősen leszűkíti – és részben depolitizálja – a fogalmat, hiszen a Spivak (és Gramsci) által felvetett probléma inkább az, hogy az alárendelt egyrészt nem tud a hatalom és a hivatalos nyilvánosság nyelvén megszólalni, másrészt megszólalás- és önkifejezőmódjai észrevehetetlenek, értelmezhetetlenek maradnak a hivatalosság és nyilvánosság számára. Az önkifejezés képességének *teljes* hiánya nézetem szerint soha nem áll fent, inkább fokozatokról beszélhetünk, az viszont bizonyos, hogy a Zsadányi Edit által elemzett szövegek főszereplőinek jelentős részére nem érvényes ez a sarkos jellemzés. Az értekezés rögtön ezután egy másik meghatározással is szolgál: „A subaltern narratív reprezentációjának olyan sajátos fiktív helyzetet tekintek, amelyben a szereplő olyan mértékben látja kilátástalannak a saját helyzetét, hogy azt megváltoztathatatlan sorsként értelmezi, és fel sem merül benne egy másik életút lehetősége” (5). A kilátástalanság nem csak az alávetettek, a megaláztatottakra és megnyomorítottakra lehet érvényes, ahogyan ezt például az öngyilkosok (vagyis reményvesztettek) társadalmi osztálymegoszlása is tükrözi. Ez a definíció másrészt bizonyos tekintetben ugyancsak depolitizálja az alávetettséget, hiszen kizárja az alárendelt narratív reprezentációjából mindazokat, akik megpróbálnak változtatni maguk és sors társaik életén. Egy másik fontos és korai meghatározás is ebbe az irányba hat. „A Spivak által alárendeltként tekintett pozíció fikcióra átültetett megfelelőjeként tekintem a saját kilátástalan helyzetét fátyomként érzékelő szereplői szubjektivitást” (6). Ez a valamivel megengedőbbnek tűnő meghatározás is leszűkíti és depolitizálja a *subaltern* jelentését, adottnak véve, hogy az alárendelt nem képes reflektálni a saját helyzete mögött fellelhető társadalmi, gazdasági, politikai összefüggésekre, igazságtalan hatalmi viszonyokra. Az értekezés e tekintetben – a jogfosztottak és kiszolgáltatottak önkifejezését illetően – megítélésem szerint túlságosan az eredeti Spivak-felfogás hatása alatt marad. Abban nincs semmi meglepő, hogy a dalit vagy az írástudatlan zsellért nem fogja a marxista elméletnek megfelelően értelmezni a saját sorsát – bár még ezt sem vehetjük adottnak –, de valahogyan, számára releváns módon értelmezni fogja azt, és a saját élethelyzetében releváns önkifejezési módokat is talál (lehet ilyen a hallgatás is).

Az önreflexió, az önértelmezés és a nyelvi kompetencia hiánya nem következik az alárendelt helyzetből (ha mégis, akkor sokkal pontosabban kellene tisztázni az alávetettség egyes összetevőinek fogalomalkotó szerepét), ahogy az önkifejezés sem kötődik feltétlenül az artikuláltsághoz, hiszen egy dühkitörés, egy öngyilkosság, egy tárgy elkészítése mind értelmezhető önkifejezésként (Mariana Enríquez „A tűz martaléka” című elbeszélésében például a nők tiltakozásképpen égetik meg magukat). A kérdés árnyaltabb bemutatásához jó lett volna a posztkolonális elmélet másféle szálait is bevonni, konkrétan Frantz Fanont, aki – mint Judith Butler – a hegeli hagyomány keretében gondolkodott a gyarmati szubjektum enunciatív pozíciójáról. Zsadányi Edit szerint az alávetettek azok, akik önerejükben „nem képesek belépni a főáramú beszédekbe, akik nem képesek megfogalmazni álmaikat és vágyaikat” (5). A mondat két fele között némi feszültség érzékelhető, hiszen az alávetettek megfogalmazhatják vágyaikat, helyzetértékelésüket úgy is, hogy nem képesek belépni a főáramú beszédbe; a „nem képesek” a szövegnek ezen a helyén – és az értekezés nagyon sok más pontján – inkább *belső* korlátozottságra, képességhiányra utal. Zsadányi Edit pontosan tudja, hogy az alárendelt igenis

tud beszélni, még hozzá kifejezően és artikuláltan, csak éppen nem hallják meg, és utal is Spivakra, aki később már nem tartotta szerencsésnek, „hogy a »nem beszél« (*not speaking*) metaforát alkalmazta [...], az elismerés, a figyelembevétel (*recognition*) helyett” (28). Az értekezés megfogalmazásai mégis túl gyakran kelti az a benyomást, hogy az alárendelt szereplők esetében az artikulált megszólalásra és reflektált létértelmezésre való képesség hiányáról (*inability*) van szó, nem pedig arról, hogy meghallgatásra talál-e a megszólaló. Csak néhány idézet a számos ilyen értelmű szöveghely közül: „a kommunikációképtelen kiszolgáltatottság megnyilvánulásai” (11); „a reflektálatlan létérzékelés állapota” (11) Mit jelent pontosan a reflektálatlan? Honnan kezdve reflektált? „[A]z artikuláció alatti kilátástalan emberi és női sors” (11). Önmagában is túl erős a megfogalmazás ez, ráadásul ilyen szereplőkkel az elemzett szövegek jelentős részében sem találkozunk. „[A] saját helyzetére reflektálni képtelen gyermekszemszögű narráció” (14). Ez a felfogás per definitionem lefokozza az alárendelt (nyelvi) kifejező képességét – A kilencedik elemzését olvasva valamiféle szubhumán közösség képe bontakozik ki –, és így nem vesz tudomást a kirekesztettek kommunikációs, nyelvi stb. együttérzés-generáló képességének sajátosságáról, illetve ezt a sajátosságát eleve „hibaként” tételezi. Mintha az alárendelt szóra bírása kizárólag a magas irodalom nyelvi megalkotottságának segítségével valósulhatna meg; másfelől mintha csak az tudna együttérzést ébresztani az eleve más társadalmi-műveltségi réteghez tartozó olvasóban, amit az alárendelt nem képes artikulálni, aminek nincs tudatában. Másfelől az olvasó beleérző-képességét is erősen behatárolja ez a felfogás: mintha csak az lenne képes kiváltani empátiánkat, ami irodalmilag megformált módon közvetíti az alárendelt „negatív képességét”, megfosztottságát. Irodalmilag nyelvvé formált alárendelt-némaság – ez a felfogás mintha eleve kizárná azt, hogy valódi empátiát érezzünk az „irodalom előtti” kirekesztettek iránt.

Mindez nemcsak – kissé leereszkedő módon – valami artikuláció előtti, szinte ember alatti tömbbe rendeli az összes alárendeltet, hanem egyúttal háttérbe is szorítja a hatalom cselekvő alanyiságát, vagyis ágenciáját, amelynek köszönhetően a megszólalás vagy önkifejezés bizonyos típusait a főáramú diskurzusok nem hallják meg, vagy nem engedik be. Noha az értekezés helyenként megfogalmazza azt is, hogy az alárendelt szóra bírásának nehézsége voltaképpen az alárendelt elhallgattatásából, az alárendelt beszédének kizárásából, meg nem értéséből adódó nehézségeket jelenti, többnyire – az elemzésekben mindenképpen – mégis az alárendelt nyelvi kompetenciájának fogyatékosságain, önreflexiós képességének hiányán van a hangsúly, és az értekezés keveset beszél arról, hogy az alárendelt hangját milyen hatalmi rendszerek némítják el, illetve teszik meghallgathatlanná, érthetlenné. Ez a helyzet szerintem nem Zsadányi Edit véleményét tükrözi, csak a nyelvi megformálás nem kellő átgondoltságát, ugyanakkor nem egyszer féloldalas, túl merev szövegértelmezésekhez vezet. Másfelől az „alárendelt pozíciók megszólaltatása” (5) így egyértelműen felülről kezdeményezett beszédcselekvéseket sejtet, mintha az értekezés nem látna emancipatorikus lehetőséget az alárendelt saját (irodalmi és nem irodalmi) megnyilatkozásaiban, csak abban, ha felülről, irodalmi eszközökkel szimulált diskurzus jön létre. Sajátos és feloldatlan ellentétben állnak az önreflexióra való képtelenség tézisével és az értekezés nagy részére jellemző közelítésmóddal azok a részek, amelyekben Zsadányi Edit „a subaltern bölcsességéről” (p. 51, 124, 174, 194) beszél, ezen az alávetettség sorsszerűként való elfogadását, a pusztán túlélésre való összpontosítást érve. Ez (különösen az 51. oldalon, ahol legrszetesebben van kifejtve) megítélésem szerint nemcsak politikai, de etikai tekintetben is erősen megkérdőjelezhető, kissé lekezelő álláspont. Egyetértek azzal, hogy a képviseleti megszólalásmód számos buktatót ejt magában (6). Zsadányi Edit azonban csak az alárendeltet – mégoly jóindulatúan – „felülről” szóra bírni akaró, ám az alárendelt szubjektivitást átszűrő-eltörő „elméleti” (vagyis, gondolom, nem-irodalmi) beszédmódokat említi, miközben azoknak a pozíciójáról is szót kellene ejteni, akik „alulról” indulva, a fősodor nyelvét elsajátítva vagy tudatosan átalakítva

szólalnak meg saját alárendelt közösségük nevében. Ennek a pozíciónak a problémái láthatatlanok maradnak az értekezésben, és így az a benyomás jön létre az olvasóban, hogy voltaképpen mégis csak „felülről”, az irodalom hatásmechanizmusainak segítségével jöhet a megoldás.

Az öndepolitizálás tüneteként tekinthetünk arra is, hogy, noha az értekezés indítása még felveti az „ellenállás lehetőségét” (5), ez nagyon hamar eltűnik a szövegből. Egy oldallal később már ezt olvassuk: „a szolidaritás lehetőségeit keresem: értelmezéseket igyekszem létrehozni, amelyek az elbeszélés aktusában mutatnak rá a karakter vagy a narrátor megnyilatkozásában fel nem lelhető artikulációra” (6). A szolidaritás később is fel-felbukkan, de a hangsúlyos kategória az „együtt érzés” (8 – ez a szó hol egybeírva, hol külön írva szerepel, és nem látom, hogy volna ennek jelentősége): ez áll a középpontjában annak a folyamatnak, amellynek során az olvasásban „hangot és olvasói rezonanciát nyer a subaltern életfelfogása” (8). Az ebben az értelemben vett „ellenállás” csak az 51. oldalon található, a *Sátántangó*-elemzés tanulságai közé rejtett, a szabadság megtapasztalásáról szóló poétikus futamban tér vissza, amely mind stílusában, mind mondandójában elüt a szöveg többi részétől. Az „ellenállás” lehetséges poétikai és politikai egyáltalán nem bontakoznak ki.

Gondolatilag nagyon fontos pontja az értekezés önpozicionálásának az, amikor arról ír, hogy a hagyományos „elméleti” gondolkodásnak és nyelvhasználatnak az alárendelt szóra bírására irányuló szándéka elve kudarcra ítéltetett. Azért fontos ez, mert emiatt van szükség a szépirodalom kifinomultabb és kevésbé frontális stratégiáira, és mert az értekezés kimondatlanul is itt érvel a saját depolitizáltsága mellett. Ennek a fontos logikai lépésnek a megokolása ugyanakkor elnagyolt és kissé foghíjas. A lényeg a 23., 25., 39. oldalon is idézett – és máshol is megidézett – Spivak-Derrida-mondat: „Derrida nem arra indít, hogy „hagyjuk a másikat (másokat) beszélni önmaga érdekében”, hanem inkább az „egészen más”-hoz (a megszilárduló másikkal szemben a *tout-autre-hoz*) intéz „felhívást” vagy „felszólítást”, hogy „*delirálja* azt a belső hangot, amely a másik hangja bennünk” (23). Ez az érv, amely a politikai megszólalás és cselekvés elkerülhetetlen csapdájáról szól, nem más, mint a megszokott derridai gondolatalakzat egyik megfogalmazódása: az én és a másik kétosztatúsága helyett az „egészen-más” nem valahol odaát van, hanem bennem, a jelhasználat során képződik meg mint az önazonos ént folyamatosan kizökkenő elkülönöződés. Ez termékeny kiindulópontnak tűnik, bár voltaképpen arról van szó, hogy Spivak – és az ő nyomán Zsadányi Edit – a jel- és nyelvhasználat általános derridai felfogását mintegy konkretizálja, mintha Derrida nem mindenféle nyelvhasználat effektusaként beszélne az elkülönöződésről. Spivak és Zsadányi kimondatlan alapfeltevése mintha az volna, hogy az alárendeltről szóló beszédben ez a folyamatos kizökkenés/kizökkenés valahogy „fokozottabban” működik, illetve – ha jól értem – ehhez teszi hozzá azt Zsadányi Edit, hogy az irodalmi szövegekben varázslatos módon mégis történik valami, ami a másik bennünk megszólaló nyelvének ezt a delirálását a szolidaritás, együttérzés szolgálatába képes állítani. Van egy fontos dekonstruktív szál vagy mozzanat az érvelésben: azért nem lehet – mégoly jóhiszeműen sem – felülről szóra bírni az alárendeltet (legalábbis a nem-irodalmi beszédmódokban), és a segítő szándék „sokszor azért nem éri el tárgyát, mert az alárendelt emberek helyzetét egységes, koherens szubjektivitásként határozzák meg [sic]” (131). Vagyis mintha minden (nyugati? fehér? felső-középosztálybeli?) segítő-megszólaltató szándék azért futna zátonyra, mert az egységes szubjektum ígézetében él, illetve mert a megsegítendő másikat ehhez hasonló Másikként hiposztazálja. Ez a felfogás azt eredményezi, hogy a politikai térből kivont alárendelt túl van mitizálva, az „ábrázolhatatlan”, a nyelv számára hozzáférhetetlen entitások mintapéldájaként (persze ennek mérsékelt a tétje, hiszen a derridai felfogás szerint a valóság mint olyan eleve hozzáférhetetlen a nyelv számára): „Az alárendelt mindig eltűnik, kitér az elől, hogy a reprezentáció rögzített pozícióba helyezze” (26). Más szempontból is klasszikus derridai gondolatalakzat ez: derridai kifejezést, nem-fogalmat (*trace*) vesz kölcsön, de ez a nyomszerűség, elillanás valójában a nyelv minden

tárgyáról elmondható, az alárendelt voltaképpen a *trace*, a *differance* stb. kategóriák újabb szinonimájává válik. Vagyis a kérdés politikai súlya-jelentősége feloldódik egy a nyevműködésre és az ábrázolásra vonatkozó általános elméletben, eltűnik az ellenállás és a radikalitás esélye. Az elemzésekben nem jelenik meg a dekonstrukciós, posztstrukturalista érzékenység: nagyjából érintetlenül hagyják a szerves műegész fogalmát éppúgy, mint az egységes szerzői intencióét. Pedig lehetne a dekonstrukciós értelmezési eljárásokat használni, például azok posztkoloniális színezetű, Homi Bhabha-féle változatait; a Bhabhával kapcsolatos bekezdés (26) fontos is lehetne, de az elméleti alapvetés és az elemzések közötti hézagot jelzi, hogy Bhabha (és Derrida) elemzési stratégiái, kategóriái – vagy a posztkoloniális hasbeszélés (*ventriloquism*) jelenségéről szóló szövegek – egyáltalán nem játszanak szerepet a konkrét elemzésekben. A *Sátántangó* és néhány más elemzett mű (például Földes Jolán, Kaffka Margit vagy Rakovszky Zsuzsa) esetében a bahtyini olvasat is kézenfekvő lehetett volna, hiszen itt témaként jelenik meg a szabad függő beszéd, a szöveg belső többszólamúsága, a nyelvi rétegek egymásba ágyazódása, összegabalyodása, a nyelv mint az ábrázolás közege és tárgya (a szabad függő beszédnek a hatalomhoz és az alárendeltséghez való viszonyát érdekesen taglalja Casey Finch és Peter Bowen, „‘The Tittle-Tattle of Highbury’: Gossip and the Free Indirect Style in *Emma*”, D. A. Miller [*The Novel and the Police*] Franco Moretti, *Serious Century*”, Levine, „Literary Realism Reconsidered”, és Catherine Belsey, *Critical Practice*)

Az ábrázolás/képviselés (*representation*) és a szóra bírás lehetetlensége hozza tehát létre azt a pozíciót, amelyet Zsadányi Edit értekezése az irodalom számára készít elő. „A jóindulatú, a segíteni vágyó, a másikat a saját koncepcióiba belehelyező, így kisajátító és tárgyiasító szemlélet helyett, amelyet Spivak jogosan bírált, keresem az alárendelt látásmódjával azonosulni és vele együtt érezni képes olvasói válaszlehetőségeket” (8). Nem világos, miért magától értetődő, hogy a segítő szándékú jóindulat elkerülhetetlenül kisajátítja a másikat. Az antropológiának, a történettudománynak és a politikafilozófiának is van posztmodern utáni változata, amely tisztában van a Spivak által jelzett csapdákkal. A nagyon általános elméleti megfontoláson túl (a derridai-spivaki felfogás szerint ilyen elavult szubjektumfelfogással nem lehet érvényesen írni a kirekesztettekről) nem szembesülünk azzal, miért alkalmatlan mondjuk a *Cifra nyomorúság* vagy a *Puszták népe* az alárendelt reprezentációjára. Nem mellesleg sokan írtak arról, hogy a derridai nyelvfelfogás tulajdonképpen nem teszi lehetővé a mégoly jó ügyek felkarolását sem, hiszen bármit mondunk, az úgyis csak nyelv, és működik benne az elkülönböződés.

Kérdés, hogy miért csak az irodalom képes elkerülni ezt a csapdát. Az értekezés legfontosabb mozzanata ezzel kapcsolatban talán a *Sátántangó* elemzését követő újrafogalmazott tézis: „a következőképpen határozom meg a subaltern koncepció fiktív narratívákra átültetett, általam vizsgálni kívánt kategóriáját. Olyan kiszolgáltatott pozícióban lévő karakterek nézőpontját közvetítő fiktív narratív mű, amely a szöveg retorikai-poétikai funkcióiban jelzi a kiszolgáltatottság reprezentációjának és kommunikációjának a nehézségeit, és amely az olvasói szereplehetőségeket bekapcsolva keresi a lehetőséget a subaltern-figura igazának képviselésére, amely az olvasói együttérzés és szolidaritás lehetőségeit hozza létre. A subaltern nem szólal meg közvetlen szereplői beszéd vagy gondolatrepresentáció formájában a saját igazát képviselve, de a narratív poétikai viszonyok összetett hálózatában és az olvasói szolidaritás kiváltásának lehetőségében mégis hangot és olvasói rezonanciát nyer a subaltern életfelfogása. Ebben az értelemben tehát a vizsgált művekben a szépirodalmi kommunikáció lehetőségei meghaladják az elméletben jelzett korlátokat” (50). Az első és második mondat közötti grammatikai kapcsolat ziláltsága („a subaltern koncepció...kategóriájáról” van szó) tünetszerűen jelzi az általam korábban jelzett általánosabb problémákat, de most csak az irodalom kitüntetett szerepére összpontosítok. Zsadányi Edit többször is megfogalmazott tézise abban áll, hogy az irodalom (fikció? fiktív narratíva?) képes különleges módon közelíteni az alárendelt személyekhez (és esetleg csoportokhoz). Kérdés, mit mondtunk ezzel azon kívül,

hogy az irodalom különleges módon képes viszonyulni a kirekesztettség, szegénység tapasztalatához (is). Zsadányi Edit kiindulópontja azzal az újmarxista (Louis Althusser) nevével fémjelzett felfogással rokonítható, mely materialista és politikus módon közelít az irodalomhoz, ám mégis igyekszik megőrizni valamennyit az esztétikum időtlen, esszencialista, apolitikus felfogásából. Eszerint az irodalom is ideologikus ugyan, mint minden más nyelvhasznála, ám mégis képes valamiféle belső távolságot tartani az ideológiától, sőt az irodalmi szövegekben végbe megy valami belső elmozdulás, amely láthatóvá teszi magát az ideológiát is. (Pierre Macherey, Terry Eagleton és mások jóval kevésbé optimisták: az irodalom modern fogalmának feladata szerintük épp annak az illúzióknak a felébresztése és életben tartása, hogy létezik „kívüliség”, nem-ideologikus diskurzus). Az értekezés talán legkomolyabb reflektálatlan problémáj, hogy a politikai kiindulópont ellenére nem kérdőjeleződik meg benne a tiszta esztétikum mítosza, az irodalmi műveknek a szerzői intencióban gyökerező egysége, koherenciája, miközben a posztstrukturalista olvasásmódok – köztük az újmarxisták is – inkább abból indulnak ki, hogy a szövegekben széttartó, egymással összeegyeztethetetlen energiák és logikák működnek, s hogy ezek uralhatatlan konfliktusait a szöveg szimptomaként jeleníti meg.

Érdemes lett volna alaposabban körüljárni az értekezés azon alapfeltevését, mely szerint az irodalom olyan módon képes hangot adni az alárendelt(ek)nek, amilyen más diskurzusok számára nem lehetséges. A Derrida-Spivak mondat túlzott szerepének köszönhetően megválaszolatlanul marad a kérdés, hogy melyek azok a diskurzusok, amelyek nem képesek hitelesen hangot adni az alárendeltnek, és vajon miért nem. Tulajdonképpen arra sem kapunk választ, hogy másféle megszólalásmódokhoz képest vajon miben rejlik az irodalom titka (az iterativitás, a szabad függő beszéd, az annales-történetmondás imitálása önmagában biztosan nem válasz), s ennek hiányában a gondolatmenet az irodalom metafizikai meghatározásához tér meg. A magam részéről nem hiszem, hogy a szociográfia, az önéletrajz vagy a posztmodern fordulat utáni antropológia (vagy akár a történettudomány) ne volna képes releváns módon szóra bírni az alárendelteket.

Összefügg ezzel, hogy az értekezés történelmietlen módon közelít az alárendelt iránti együttérzés kiváltásában fontosnak tartott poétikai-retorikai stratégiákhoz. Leginkább a modernista és posztmodern poétikák sejlenek fel – említés szintjén is –, ez azonban aligha elegendő ennek az összetett kérdésnek az árnyaltabb vizsgálatához. A kirekesztettségről szóló modernista elbeszélő művekről végső soron azt tudjuk meg, hogy azért képesek együttérzésünk felébresztésére, mert modernisták. Ez hasonló érv, mint azok, amelyek izomorfiát látnak a modernista irodalmi stratégiák és mondjuk a traumatapasztalat közvetítése között. Ahhoz, hogy ezekről a kérdésekről árnyaltabban eshessen szó, nagyon hiányzik az alárendelt megszólaltatását célzó küldetés mégoly vázlatos irodalmi genealógiája. Az értekezés fel sem teszi a kérdést, hogy az alárendelt ügyének felkarolását célzó korábbi és másfajta irodalmi diskurzusokkal vajon mi a gond. Jó lett volna akár utalásszerűen megmutatni másfajta irodalmi paradigmákhoz tartozó szövegeket (szövegrészeket), hogy lássuk, miért nem alkalmasak a – nevezzük így – frontálisabb – irodalmi kísérletek az alárendelt szóra bírására, és hogy a huszadik századi *subaltern*-irodalom miben különbözik a korábbi irodalmi stratégiáktól. Az irodalom számos történeti változata nyíltan zászlajára tűzte a kirekesztettek életének bemutatását, az alárendelt megszólaltatását, már jóval a posztkoloniális irodalom létezése előtt. Ha csak a regényműfajt tekintjük, a pikareszk regény a társadalom peremén élőknek adott hangot, a *carta de relación* (írásbeli tanúvallomás) érintkezésformáját imitálva, vagyis azt a megszólalási módot, amely a szubjektumot valamiképpen a hatalom nyelvéhez kapcsolja. A *Lazarillo de Tormes* elbeszélője így fogalmaz: „Jónak látom, hogy ily jeles és talán sose hallott, se nem látott dolgok a nyilvánosság tudomására jussanak, s el ne legyenek eltemetve a feledés sírboltjában.” Később is sokféle irodalom fogalmazott meg hasonló célokat, az érzékenység irodalmától és az abolicionista irodalomtól (az értekezés más összefüggésben említi a *Tamás bátya kunyhóját* [70], de nem kapcsolja össze ezzel a kérdéssel), Dickens és a 19. század végi

nyomorregényen (*slum fiction*) át a szocialista irodalomig. Nem beszélve a posztkoloniális irodalomról, amely Caliban híres megszólalásának jegyében is értelmezhető: „Beszélni tanítottál: legalább / Tudok most káromkodni. A vörös / Fene beléd, mért tanítottál!” (Babits Mihály ford.). Kulcsszöveg lehetett volna Coetzee *Foe*-ja vagy akár Nobel-beszéde („He and His Man”), amely épp ezt a kérdést járja körül esszé-novella formájában. És ott van a gazdag magyar hagyomány, amelyről kevés szó esik. Természetesen nem várható el, hogy ez az értekezés a (20. századi) magyar irodalom koherens *subaltern*-szempontú történetével szolgáljon, az viszont igen, hogy az elemzett szövegeket valamilyen mértékben ebből a szempontból is kontextualizálja. Fájón hiányzik ebből az egyébként a regények szakirodalmát alaposan feltérképező szövegből a saját – legalább hazai – kritikai előzményeinek taglalása (de arra sem látunk példát, hogy a posztkoloniális irodalomértésbe hogyan és milyen mértékben szervesült a *subaltern* fogalma). A magyar irodalomtudomány történetében is sokan beszéltek már érdemben a szegények, kirekesztettek irodalmi ábrázolásáról, Margócsy Istvántól („Szegénység a magyar irodalomban”) Káli Anitán keresztül (A *kilencediket* is tárgyaló „Vázlat a szegénységirodalomhoz”, vagy a „Szociografikus indíttatású regények a mai magyar irodalomban”, amely nyelvi-retorikai szinten is összekapcsolja a kortárs szegénységirodalmat a szociografikus hagyománnyal) a „deprivációs irodalomról” író Seres Lili Hannáig.

Sietek hozzátenni, hogy ehhez az áttekintéshez nem kellett volna növelni az értekezés terjedelmét, számomra ugyanis rejtély, hogy a szubjektivitásról folyó feminizmus kontra posztmodern vitát és a feminista/*queer* narratológiát tárgyaló fejezet miért kapott helyet az értekezésben. Egyébként ha már beszél az előbb említett vitáról a szöveg, furcsa, hogy meg sem említi: a posztkoloniális kultúraelméletben nagyon hasonló pozíciók alakultak ki (a szubjektivitástól megfosztottak részben már akkor posztmodernnek voltak, amikor a fogalomról még senki nem hallott, másfelől szeretnének ők is „teljes értékű” szubjektumok lenni). A posztkoloniális és a feminista elméleti részek elbeszélnek egymás mellett, pedig például Spivaknak az értekezés által is idézett, újragondolt *subaltern*-meghatározása rímelt arra, ahogyan Virginia Woolf a *Három adomány* című könyvesszéjében ír a női identitásról: „az alárendelt nem pusztán egy kiszolgáltatott társadalmi csoportot jelent, hanem olyanfajta identitás nélküli pozíciót, amely nem tudja önmagát metonímiaként, rész-egészként értelmezni [...]. Nem tartozik társadalmi csoporthoz, így a csoport érdekérvényesítő képességéhez, vagyis az alapvető állampolgári jogokhoz, ahhoz, hogy az állam állampolgárként ismerje el, nem fér hozzá.” (28). Ennél nagyobb baj azonban, hogy nem világos a fejezet relevanciája (a *queer*-identitás Edelman-féle felfogása lehetne termékeny, de erre egészen a 77. oldalig kell várnunk – ehhez tér vissza érdemben az értekezés, igaz, épp a Kertész-regény kapcsán, amelynek *subaltern*-regényként való olvasása véleményes). Önmagukban mind fontos és érdekes dolgok azok, amikről itt szó van, de úgy éreztem, hogy harminc oldalt elpazarol az értekezés; a 81. oldalon – egyetlen rövid bekezdésben – felsorolt hasznosítható tanulságok egyáltalán nem indokolják ezt a terjedelmet, ahogy a későbbi visszautalások sem. Ráadásul itt olyan a szöveg, mintha kissé hevenyészve fordították volna angolról, rengeteg a magyartalan szerkezet, szórend és a pontatlanság (Rachel Blau du Plessis vagy Jane Austen neve többször hibásan szerepel).

Még egy utolsó elméleti-fogalmi természetű megjegyzés. Az értekezés elsősorban az empátia felébresztésének stratégiáit vizsgálja: „a vizsgált narratív funkciók képesek az olvasói részvét és belátás számos formáját kiváltani” (50). Az együttérzés valamiféle „megoldásnak,” „eredménynek” tűnik az értekezésben, miközben az empátia gazdag szakirodalmából kitűnik, hogy az empátia maga is „probléma”, amely a lélektani mellett etikai és a szó legszélesebb értelmében vett politikai dilemmákat vet fel. Ezekről nem igazán olvashatunk az értekezésben, amelyben, noha elsősorban elméleti szöveggént határozza meg önmagát (7), az olvasás folyamata, a szöveg és az olvasás közötti áttét vagy áttétel mozzanata meglehetősen alulteoretizált. Nem reflektál a szöveg olyan kézenfekvő kérdésekre, mint például hogy miért éppen az *empátia* működését indítja be olvasóban mondjuk az ismétlés vagy a lajstrom alakzata.

Komoly elméleti irodalma van az empátia etikájának, illetve úgy gondolom, itt az etikai irodalomtudomány is releváns lehetett volna, akár a feminista gondolkodók által egyébként sokat bírált lévinasi gondolkodás is árnyalta volna az értekezésnek ezt a vetületét; az affektív érintettség azt is jelenti, hogy olyan „tudás” születik meg, amely fogalmi úton nem közölhető, az ábrázolás és megismerés rendjébe nem vonható be, márpedig Lévinas szerint az etikai instancia épp a tudásként tételezett viszony megzavarása és megzavarodása, megelőzése. Az elemzett szövegekben feltárt hézagok, „hibák” olvashatók a szöveg szimptomáiként is, amelyek eleve a másikkal való odafordulás, a másik felé való megnyílás, a segítségkérés tudattalan gesztusai vagy tropizmusai, amennyiben az általuk megnyilvánuló szubjektum fogyatékosként konstituálódik, és saját hibája pótlásáért, önmaga teljessé tételéért folyamodik a másikkal. Drusilla Cornell is releváns lehetett volna: az etika alapja nem lehet „azonosulás azokkal, akiket önmagunkhoz hasonlóként ismerünk fel” (*The Philosophy of the Limit*). Vagy a pszichoanalitikus kiindulópontú áttételes olvasásmodell. Shoshan Felman és Dori Laub: „nem kell birtokában lennünk az igazságnak ahhoz, hogy tanúságot tehessünk mellette; hogy a beszéd alapvetően tanúság-természetű (*testimonial*) és hogy a beszélő szubjektum folyamatosan tanúskodik egy olyan igazság mellett, amely kisiklik a kezei közül, amely alapvetően nem hozzáférhető saját beszélője számára” (*Testimony*). A fenti elméleti összetevők nélkül megvan az értekezés, az empátia jeleségének tárgyalását viszont mindenképpen el kellett volna mélyíteni, mert például *A kilencedik* elemzése is megsínyli ennek hiányát (nem pótolják ezt a megbízhatatlan elbeszélővel kapcsolatos, pusztán narratológiai elméletek). A téma hatalmas szakirodalmából jó lett volna Faye Halpern két tanulmánya mellett mást is feldolgozni – például Suzanne Keen két monográfiája (*Empathy and the Novel*; *Empathy and Reading*) és számos tanulmánya, amelyek az empátia és felelősség viszonyára is rákérdeznek, Danielle Sands (*Animal Writing: Storytelling, Selfhood, and the Limits of Empathy*), Kirsty Martin (*Modernism and the Rhythm of Empathy*), Elisa Aaltola (*Varieties of Empathy*), Amy Shuman (*Other People's Stories*), Aleida Assmann és Ines Detmers szerkesztett kötete (*Empathy and Its Limits*), de hosszan sorolhatnám. Sophie Oliver például arról ír, hogy az empátiát milyen gyakran használjuk annak a felhatalmazásnak a megalapozásaként, hogy mások nevében szólaljunk meg („The Aesth-ethics of Empathy: Bakhtin and the Return to Self as Ethical Act”, Assmann és Detmers). De az értekezésben hivatkozott Halpern is beszél sok ilyesmiről, például annak fontosságáról, hogy az irodalmi szöveg utal-e az empátia útjában álló nehézségekre, csapdákra („Closeness” 131). Az értekezésben a *Sátántangó*-film kapcsán felvillan a posztumán horizont (52), a testi-teremtényi empátia, de csak egy pillanatra, aztán – kevésbé integráltan és érdekesen – a női szubjektivitásról szóló fejtegetésben (61). A biopolitikai és posztumán horizont bevonása hasznára válhatott volna az elemzéseknek is (relevánsak például Anat Pick művei).

Korpusz. A bevezetőben végig az elbeszélő prózában rejő lehetőségekről van szó. Egységesebb lett volna az értekezés, ha az elemzett művek köre irodalmi szövegekre korlátozódik: az egyetlen film (és a néhány lírai szöveg) beválogatása kicsit véletlenszerűnek, önkényesnek tűnik (ráadásul amint megjelenik egy filmelemzés, joggal számon kérhető a releváns filmelméleti szakirodalom). Az sem teljesen világos, miért kellett egyetlen nem magyar szöveget beválogatni, s hogy Seghers regénye milyen prózapoétikai (vagy politikai) sajátosságokat mutat fel, amelyeket magyar elbeszélő szövegekben hiába keresünk). Ha már mutatóba van egy nem magyar szöveg, talán jobb lett volna – a spivaki kiindulópont és az értekezés középponti fogalma miatt – egy posztkoloniális szöveget bevonni.

Az elemzésekről. Zsadányi Edit szerint a kérdés az, „hogyan lehetséges a subaltern elméleti kérdéseit értelmezési perspektívaként műalkotások megközelítésére alkalmazni” (31), vagyis a *subaltern* mint analitikus kategória teherbíró képessége. Az elemzések tanulsága szerint vegyes a kép. Egyrészt a *subaltern* eleve nem analitikus kategória, illetve az elemzések nem is tesznek ilyen irányú kísérletet, vagyis lényegében a Spivak-féle provokatív alapkérdést

úgy járják körül, hogy magának az alárendeltnek a mibenléte nem válik fontos kérdéssé. Itt is hátrányos következményekkel jár az értekezés öndepolitizálása: korlátozza az elemzések érvényét, hogy mire eljutunk az elemzésekhez, a politikai kontextusban megfogalmazott problémahalmaz szinte teljes egészében poétikai szintre helyeződik. A rendkívül feszes szerkezet tulajdonképpen fontosabb, mint az azt kitöltő, többnyire rövid elemzések, amelyeknek az a feladata, hogy a rendszer által létrehozott helyet kitöltsék. Ez azzal a következménnyel jár, hogy az elemzések kimetszenek egy-egy jelentésképző eljárást vagy stratégiát, mintha az ezekre való olvasói reakciók elválaszthatók lennének a szöveg többi vetületére (például tartalmi elmekre) adott válaszainktól: az ismétlés vagy a szabad függő beszéd mindig az adott szövegben és szövegben fejt ki hatását. A leszűkített fókuszunk köszönhetően az elemzések olykor az értekezés fő témájának szempontjából kifejezetten releváns vetületekkel sem számolnak. Az, hogy a *Sátántangó* elemzése sikerült legjobban, nagyrészt annak köszönhető, hogy itt van tere az elemzésnek, az elmélyülésnek, így nem érződik pusztán illusztratív célú elemzésnek, valóban belépünk a szövegvilágba. Itt az elbeszélő hang és a szereplő hangja kapcsán teljes joggal idézi a szöveg az említett Spivak-Derrida mondatot a saját hangban rejlő megszólaló másik hangról: „a narratív hang folyamatosan kizökken, delíráll, félre-beszél: az elbeszélő hang önmagában szólaltatja meg a másikat, az „egészen más” hangját” (39).

A fenti megállapításomat néhány elemzés példájával próbálom alátámasztani, de fontos előrebocsátani, hogy a sok szövegelemzés közül csak néhányról van módon beszélni, és hogy az összességében érdekes elemzésekből, ha összességükben tekintjük azokat, kirajzolódnak érdekes közös gondolati szálak, stratégiák, amelyeknek szélesebb irodalomtörténeti hozadékuk is lehet. Vagyis az elemzések összessége több, mint a részek egymás mellé rendezése.

Földes Jolán *A Halász Macska Uccája* című regényének elemzése az értekezés második felének egyik fő tételét hivatott alátámasztani, amely a Seghers-fejezetben így fogalmazódik meg: „az ismétlődés alakzata teremt lehetőséget az alárendelt pozíció olvasói átélésére” (93). A Földes-regény esetében szerintem sántít ez a megközelítés. Zsadányi Edit szeint „[n]em történik lényeges előrelépés, felemelkedés [...A főszereplők] többször elveszítik munkájuk addigi eredményét. Szegények lesznek, majd nekivágnak a felemelkedésnek újra és újra, a cselekményvezetés ezt a hullámzó ritmust rajzolja ki, az ismétlés metaalakzatára épül a cselekmény előrehaladása.” (91) A Barabás-gyerekek közül Jani mérnöknek tanul, Klári orvos lesz, és mindketten asszimilálódnak (igaz, hogy Jani Francia Kongóban kezd új életet, de ez az élet egy gyarmati francia mérnöké lesz). Annus alakjának értelmezésére is túlságosan rányomja a bélyegét az elemzés előre kiszabott célja. „Annus nem artikulálhatta, hogy mire is vágyik, milyen életút megalkotására. Az ő helye az emigrációs generációk sorában az, hogy másnak teremtsen helyet, ahonnan a másik majd ki tud bontakozni. [...] Annus az a figura, akinek így nem lesz saját története, ő az, aki lehetővé teszi mások élettörténetének létrehozását. Nem is tudja megfogalmazni, artikulálni, hogy milyen emberré szeretne válni, mi is lehetne valójában az ő önmegvalósításának az útja. Ez a nem-történet, Anna sorsa, párhuzamba állítható a feláldozott özvegygel, akinek nem volt lehetősége arra, hogy elmondja a történetét és képviselje a saját érdekeit” (92). Zsadányi Edit egyetértőleg idézi Bolemant Lillát: Annus Hamupipőke-figura, aki feláldozza magát azért, hogy a testvérei tanulhassanak (92-3). Klári és Jani ösztöndíjat kapnak a francia államtól, s taníttatásuk így nem a családot terheli. Ha valaki némán, panaszszó nélkül a hátán cipeli ezt a családot, akkor az Barabásné, aki nagyon keveset beszél, amire olykor a regényszöveg is reflektál: „Ha Barabásné egyszer megszólalna” (143). Nem igazán hasonlítható össze Annus és a szati-özvegyek helyzete, életlehetőségei. Annus például férjhez mehetne Güntherhez, a német egyetemi oktatóhoz, aki szereti őt, és magával vinné Amerikába középosztálybeli feleségnek. Annus úgy dönt – más kérdés, hogy efféle döntéseink mennyire autonómak –, hogy nem megy, és nem azért nem megy, mert feláldozza a saját boldogságát a családjáért. Szerintem azért nem megy, mert képtelen lenne középosztálybeli

amerikai feleségként élni, mert minden sejtjébe beleivódott a diaszpóraidentitás. Nem véletlen, hogy a regény fokalizátora a Barabás családnak az a tagja, aki leginkább a hontalan-emigráns közösség részévé válik, aki az alkoholista és hajléktalan orosz Fjodorral kezd viszony, s emellett Pista, az olasz Meneghetti és a másik magyar kétes egzisztencia iránt tápál megmagyarázhatatlan vonzalmat. Ő azonosul leginkább ezzel a diaszpóraidentitással, s itt nem elsősorban nőként érdekes, hanem diaszpóralakóként.

Az ismétlés/ismétlődés alakzataival kapcsolatban megjegyezhetjük, hogy rengeteg poétikai funkciójuk lehet, ahogyan erről például a pszichoanalitikus indíttatású értelmezések számot adnak; leegyszerűsítő ellenőrzött írói-elbeszélői stratégiát látni bennük, kimetszve a szöveg dinamikus működéséből. Én legalább ilyen fontosnak látom a szétszóródás alakzatait, a diaszpórikusságnak az elbeszélő stratégiák révén történő színre vitelét (számomra a regény emblematikus mondata ez: „Az emberek szétszóródtak” [66]). Ebben a diaszpóraszövegben a kollektív főszereplő nem a Barabás család, még csak nem is a párizsi magyar emigránsok, hanem az emigránsok és menekültek nemzetközi „kis, riadt közössége” (190) vagy anti-közössége. A diaszpóralét, emigránslét annyiban ismétlés, amennyiben a valóságos, teljes élet utánzata, árnyéka: „Itt élnek ők, a földönfutók, az életük látszat, szárnysegett utánzata annak, amire valóban születtek, évente egy újabb birodalom szerkezete roppan össze körülöttük és mindig eltemet néhány ezer vagy százezer embert, eltemeti őket és a létezésnek erre az árnyékzerű, tetszhalott formájára ítéli.” (144). A Barabás család „történetét” sem annyira a statikusság és ismétlés, mint inkább a fokozatos szétszóródás (diszperzió) uralja. Véletlenszerű csoportosulások, dinamikák jönnek létre és bomlanak fel, amelyek olyan különös csoportozatok létrejöttéhez vezetnek, mint például „a [kommunista] litván tanár, a [konzervatív] orosz bankár, és a magyar kislány” (16) triója. A regény (deleuze-i értelemben vett) molekuláris alakulása ennek a csoportnak az ozmotikus, kiszámíthatatlan változásain alapul, a rokon- és ellenszenvek, szolidaritás, politikai ellentétek, szexuális vágyak folyamatosan változó erőterében. A szöveg olykor etnográfusi alapossággal beszél ennek a vegyes közösségnek a rétegződéséről, például a párizsi magyar emigránsok csoportjairól és azok hierarchiájáról. Ezt azért említem, mert itt valóban *subaltern* szereplők is szóba kerülnek: az a magyar emigráns szórvány, amelytől a párizsi magyarok többsége távol tartja magát, s amelyet az elbeszélő „salaknak” nevez (54), gondos etnográfusként a korabeli elnevezését is megadva: „tarhások” (54). Ezek a „gyanús egzisztenciák, lézengő ritterek, apró szélhámosok” (54) nem kapnak szót a regényben, az ő történetük valóban elmondatlanul marad, míg Annus és családjának történetét közelebbről figyeljük, egy meglehetősen együttérző elbeszélő hang közvetítésével. Az elbeszélő világossá teszi, hogy számára minden élet egyformán fontos és érdekes. Amikor Annus az általa nem kedvelt szép olasz lányra néz, egy pillanatra felsejlik előtte Pia Monica belső világa. „Annus többet nem gondol rá, és nem is sejt, hogy egész életében körülbelül most volt a legközelebb az emberi lélekbe rejtett fenséghez, a mérték és magány titkához, a különös meztelenséghez, ami maga a széttéphetetlen és átlátszatlan mez” (86). Földes regénye nem olyan szereplőket visz színre, akik képtelenek kifejezni magukat, sőt az alárendelt társadalmi csoportokról való beszéd tágabb, történelmi, politikai és gazdasági összefüggéseit is többször felveti, elsősorban az emigránsok közötti politikai beszélgetések révén. Az elbeszélő nem politizál nyíltan, és teret ad többféle nézet kifejtésének, de kiolvashatók a szimpátiái.

Bolemant és Zsadányi szerint Annus nem reflektál a saját sorsára, de a regényben ez is jóval árnyaltabb: Annus gyakran reflektál saját helyzetére, lehet, hogy nem feltétlenül a nőiségére, de az otthontalanságra, a diaszpóralétre nagyon is (és Zsadányi Edit maga hangsúlyozza többször is a *subaltern*-identitás interszekcionalitását). De a kiszolgáltatottság másféle, például gender-alapú keresztmetszetei is felsejlenek, például amikor Barabásné mosodai munkája kapcsán az elbeszélő a perspektívát kitágítva „nemzetközi asszonyhadseregéről,” egyetemes női alávetettségéről beszél (25–26). Összefoglalva: a feszes rendszer teszi némiképp egyoldalúvá az értelmezést. (A fejezetet záró Halász Margit-utalás nem

igazán megvilágító erejű, a regényelemzés lezárásaként nem működik, legfeljebb lábjegyzetbe tettem volna.)

Kafka Margit *Két nyár* című kisregényének elemzésére is túlságosan ránehézkedik az értekezés üzenete. A kisregényben Zsadányi Edit szerint „személytelen elbeszélésmód, egy nem individuális szemszögű narratív hagyomány érzékelhető, amelyet én az annales beszédmódjához, élet- és szubjektumfelfogásához kötök, mely szerint a történetmondó lejegyzí, dokumentálja a vele történt eseményeket, de nem értékeli azokat” (123). Valóban van kéthárom rövidebb szövegrész, amely a „történelminek” nevezhető eseményekre összpontosít, de én még az értekezés 127. oldalán idézett hosszabb szövegrészben sem igazán érzékelek annales-logikát (vagyis logikátlanságot): végig jelen van az okozatiság éppúgy, mint az, hogy az események Veron élettörténetében nyerik el jelentésüket. Ez nem „kommentár nélküli mellérendelés” (127), és a magam részéről szenvtelennek sem találom ezt a prózát. Az idézett rész eleve a szubjektív perspektíva megalapításával indul („Mert Vitorisz, legalább is egész életén át úgy mutatta – nagyon vágyott volna arra a gyerekre”), bevezetve a színlelés és a valóság ellentétének az egész kisregény szempontjából kulcsfontosságú motívumát, értelmezési (és érzelmi) kontextusát. A „Veron tudta, hogy az ember szereti” sem annales-típusú mondat, és a főként tragikus életeseményeket elősoroló szövegrész sem szenvtelen: legfeljebb néhány soronként mindig beiktatódik egy idézett mondat vagy gondolat. Ahogy White írja a *Metahistory*-ben, az annales-típusú szövegből azért hiányzik a narrativitás, mert hiányzik „társadalmi tudat mint középpont (*a social centre of consciousness*)”, és itt szerintem nem ez a helyzet. Még abban sem vagyok biztos, hogy „[a] hősnő nem irányítója, hanem elfogadója sorsának” (128), hiszen „amikor megismerte, okos asszonyítéssel magához valónak találta, és ügyesen magához kapcsolta ezt a Károlyt”. Ez nem annales, de még csak nem is a naturalizmus determinizmusa. Az annales-üzemmódban megtudnánk, hogy hány gyermeket vesztett el Veronika, melyiket melyik évben, esetleg milyen okból, viszont nem lenne így narrativizálva az eseménysor. Az annales-szemléletmódot, amely elsősorban a narratív logika hiányát jelenti, amikor természeti jelenségek és társadalmi események a történés, a lejegyzés sorrendjében követik egymást (Zsadányi Edit is idézi Hayden White vonatkozó fejtegetéseit [120-1]). A végzettség érzése számomra inkább a naturalista prózát idézi, amelynek egyik legfontosabb cselekményalakító tényezője az elkerülhetlenség érzete: az, hogy az életút nem egyéni döntések során keresztül alakul, nem nyerhet formát, mert nevelődés vagy fejlődés helyett a szereplő mindig csak a pusztá létfenntartáshoz szükséges következő lépésre képes összpontosítani. De számomra legfőképpen azért volt revelatív Kafka Margit szövege, amelyet korábban nem olvastam, mert Woolfot és Mansfieldet idéző szövegvilágot alkot 1916-ban. A kisregényben kezdettől fogva a személyes perspektíva dominál. Nem a háború kitöréséről tudósít például az elbeszélő, hanem arról, hogy ez Veron életében hogyan jelenik meg: nem jön haza időben az ura és Erzsi, zajt hall a városból, stb., vagyis csupa személyes, Veron életvilágából kibomló impresszió (664-5, majd 666-68 – ez utóbbi szakaszban mintha valóban elszakadnánk a főszereplők perspektívájától, de itt sem a „történelmi” eseményekről van szó, hanem arról, hogy a háború hogyan hatol be a hátország világába, például annak nyelvi univerzumába). „A napok pedig tovább haladtak, és a külső élet sok különös új zaja és mozgalma csak mint felszínes napi szenzáció hatott le a Hiúz utca e pincéjébe” (666 – a „szenzáció” mindkét értelmét mozgósítja a szöveg). Mindent „alulnézetből,” a személyes perspektíván átszűrve látunk, enek köszönhetően például nem lépünk ki Budapestről, Budáról és a Hiúz utcából is alig. (Nekem többször is a *Mrs. Dalloway*-t juttatta eszembe az, ahogyan a történelmi események betüremkednek a hétköznapi életbe – miközben például Woolf *Évek* című regényében valóban érzékelhető az annales-logika). A három főszereplő kapcsolatát alapjában véve nem a háború nagy drámája forgatja fel (persze háttérként ott van, például az emlékezetes kórházi jelenetben, amikor Veron meglátja, hogy Erzsi jobb keze hol van, majd

felháborodottan kirohan; de közben segít egy beteg férfinak, aki a köpöcsészéjét kéri: ez a legrészletesebben leírt és legintimebb fizikai kapcsolat Veron és egy férfi között [673]).

Számomra az is kérdés – mint a Földes-regényben –, hogy a főszereplőket vajon mennyire írja le az „alárendelt” kategóriája, Vitoriszék ugyanis nem tartoznak a legszegényebbek közé, és a szövegben megjelenő identitásukban sem a társadalmi elnyomottság tudata dominál: „együtt nézték le a buta házmestert, a durva pucerájost meg az iszákos péket” (647). Kétségtelen, hogy a felemelkedés útja el van zárva előttük, de sokkal kirekesztettebb szereplő náluk a lecsúszás és összeomlás peremén egyensúlyozó, egy ideig hajléktalanként tengődő Erzsi, akit – nem közölt okból – a pszichiátriára is bevisznek. Ő sokkal inkább alárendelt, mint Veron (távozása után úgy hivatkoznak rá Vitoriszék, hogy „a rongyos” [pl. 683]); nem képes uralni saját testét, szexualitását, illetve mintha valami biológiai ciklus szerint működné (az elbeszélő hang „raptusnak” nevezi ezeket a fázisokat). Természetesen lehet kizárólag Veron sorsáról írni, kizárólag genderszempontról, de egy olyan értekezésben, amely a *subaltern*-témát állítja a középpontba, nem kellene említés nélkül hagyni azt, ahogyan a legkiszolgáltatottabb szereplőt kezeli a szöveg.

Vitoriszék kisvilága nem önkifejezésre és önreflexióra képtelen világ. Újságot és könyveket olvasnak, s néha úgy tűnik, Veron nyelvi kompetenciája inkább felfelé lóg ki ebből a munkás- és alsóközéposztálybeli milióból. Miután férjét besorozzák, egyáltalán nem passzív beletörődés jellemzi a viselkedését („lehetetlen utakon-módokon kért-próbált”, 686), és csak ezután törődik bele a megváltozhatatlanba, de még erre is tudatosan reflektál: „Ezek a kérdések – már látta – akarata határán kívül estek, tehát számításai, tervei határán is” (686). Vitorisz besorozása valóban külső (sors)esemény, Erzsi befogadása és a vele való viszony alakulása viszont – és ezek adják a cselekmény gerincét – nagyon is személyes dinamikák erőterében zajlik. A nyelvi kompetencia korlátai inkább a szerelem nyelvével kapcsolatban merülnek fel, Veron különös, elfojtott szexualitásához kapcsolódva: „nem is igen voltak szavai: bánni nem tudott velük” (655). Amikor Veron kibont egy szerelmeslevelet, meglepődik, hogy a szerelemnek ilyen kifinomult nyelvezete, diskurzusa van (654). A regényben szó van ugyanakkor a társadalmi viszonyok igazságtalanságáról, arról, milyen nehéz az erről való beszédet a személyes életvilághoz, életeseményekhez kapcsolni („Károly, mint minden munkás, elméletben legalább szocialista” (652), de az öldöklés magyarázataként a „freudista” elméletekről is. Zsadányi Edit szerint „a mélyebb mozgatók megismerésére nem vállalkozik az elbeszélő” (127), s ez mintha a szabad függő beszéd korlátaiból eredne; pedig Woolf, Mansfield és sok más író példája mutatja, hogy erről szó sincs. Én azt sem hiszem, hogy a *Két nyár* ne hatolna mélyre, és nem gondolom, hogy „a női lélek mélységeinek megértésére” (126) kellene vállalkoznia (a régimódi frázis kilóg az értekezésből). A kisregény azért is modernista, mert nem ad végső, határozott válaszokat: Veron viselkedésének lehetséges indítékai felsejlenek, de a szöveg nem akar választani közülük. „A felsorolás retorikája, a prenarratív narráció így ellene érvel a szemantikai jelentésnek, egyúttal rávilágít arra, hogy a női szereplő sorsként, megváltoztathatatlan körülményként fogadja el azt, hogy férfiak határozzák meg az életét, nem lázad fel e rend ellen akkor sem, ha az egyértelműen hátrányosan alakítja az életét. A szemantikai és a retorikai tényezőkre figyelő olvasat disszonanciájában viszont az olvasó megláthatja azt a teret, azt a különös életfelfogást, amely a női alárendelt gondolkodását jellemzi. Nincs narrátori igazságszolgáltatás, értékelés, a férfiak cselekedeteit nem minősíti senki. Sors-narratívaként elmondani az individuális narratívát: ez a diszkrepancia hordozza a subaltern látásmódját, ebben prenarratív narrációban lehet érzékelni a subaltern-hangokat” (129). Ez jól hangzik, de a kisregény egyetlen (nem kellő gonddal elemzett) szöveghelyéből általánosít, és az elbeszélő hang egyébként sem minősíti a szereplők cselekedeteit: a minősítések a szereplőktől jönnek. Az a narrátori igazságszolgáltatás, amely merőben idegen ettől a modernista elbeszélői beállítódástól, nem kapcsolódik valamely milióhoz vagy társadalmi réteghez. Kaffka kisregénye modernista szöveg, és amit itt Zsadányi Edit leír róla,

az számtalan – más milióban játszó – modernista elbeszélő szövegre érvényes. Végül is az elemzés, amely nem véletlenül a szexualitás témájához kapcsolódva tud igazán legérdekesebb lenni, nem igazán kötődik a *subaltern*-kérdéshez, miközben a szövegnek a disszertáció témájához közvetlenebbül kapcsolódó vonatkozásairól nem esik szó.

A *hullócsillag éve* elemzése kimetszi a regényből a Piroska által fókuszált harmadik személyű részeket, s így nem is beszélhet arról, hogy a szövegbe illesztett dokumentumok milyen sokféle nyelvi kompetenciát (alárendelt-pozíciót) visznek színre. Bartha naplórészletei (szinte kisregény-mennyiségű szöveg) fejlett nyelvi kompetenciáról tanúskodnak. Azt, aki itt beszél, alárendeltnek is tekinthetjük, amennyiben egy diktatúra alattvalója, és amennyiben osztályellenség egy tekintélyuralmi politikai rendszerben, mégis nehezen sorolható a *subaltern* kategóriájába, nemcsak műveltsége okán, hanem például azért sem, mert kisvárosi szerelmi kalandját annak köszönheti, hogy kritikusként „hatalma” van a kezdő színésznő felett. Semmiképpen sem „önreflexióra képtelen, a főáramból kiszorított, alárendelt pozícióból” szólal meg; sőt igazából a szöveg nagy részének fókuszátora, a gyermek sem. Közös bennük, hogy a narratív részek, a levelek és naplórészletek is mind a pillanatba zártak – ez utóbbiak valójában még inkább, mint a Piroska perspektívájából E/3 narrátor által elbeszélt részek.

Izgalmas belátás, hogy a gyermeki perspektíva a diktatúrában élés tudáskorlátozottságának allegóriája (168-70), ahogy az is, hogy a regényben a hitelesség kritériuma áthelyeződik a gyermeki perspektíva hitelességére. (Itt is vannak ugyanakkor figyelmen kívül hagyások. A 165. oldalon az értekezés elbeszélőnek nevezi a fókuszátor Piroskát, korábban pedig ezt olvassuk: „váltakoznak azok a fejezetek, amelyeket gyermek szemével látunk és azok, amelyekben a felnőtt-narrátor az elbeszélő” [163]. Ez nem így van.). Más kérdés, hogy milyen következményekkel jár a gyermek alárendeltként való meghatározása (ezzel kapcsolatban érdekes lehet Donna Haraway „situated knowledges” és Foucault „subjugated knowledges”-fogalma – ezeket a gyermekek „alárendeléséhez” kapcsolja Kerry H. Robinson [*Innocence, Knowledge and the Construction of Childhood*]). A „kettős elnyomás” hipotézise, mely szerint a gyermekek jobban szenvednek a diktatúrában, számomra nem igazán meggyőző, pontosabban nem gondolom, hogy ez annyira fontos vetülete a regénynek. Azt írja Zsadányi Edit, hogy az elnyomó hatalom által terjesztett dezinformáció a gyerekek számára még nehezebben feldolgozható. „Piroska teremt egy világot, melyben mindenfelé halottak hevernek. Az olvasóban elkerülhetetlenül fölmerül, hogy a gyerekek olykor jobban szenvednek egy diktatúrában, mint a felnőttek” (167). Piroska valóban elképzel egy ilyen világot egy konkrét jelenetben, de ennek nem sok köze van a diktatúrához, annál több köze van viszont ahhoz, hogy az idegen asszony balga módon a gyerek előtt beszél rettenetes dolgokról. Piroska (akárcsak minden öt-hatéves gyerek) százféle szcenáriót képzel maga elé, amelyek az adott pillanatban reális, végleges világállapotként tételvezetődnek számára (amikor óvodába menet eltéved, legalább háromféle ilyen szcenáriót képzel el: örökre együtt marad a szőke fiúval, örökre együtt marad a svájci sapkás kocsmatöltelékkel, örökre egyedül marad, az erdőben fog élni, soha nem látja viszont az édesanyját); ezeknek sincs közük a diktatúrához. Szerintem egy öt éves gyerekhez ez a probléma egyszerűen nem jut el, még olyan szinten sem, hogy a felnőttek világa még érthetlenebb, mint egy demokráciában (nem is az); Piroska számára inkább a „két felnőtt világ” metszéspontjai jelentenek gondot (pl. Mikulás vagy Télapó). Az, hogy az erdőben lelőtt férfi esetét Jancsi és Juliska meséjével keveri össze, természetes és hiteles reakció, gyermeki *bricolage*. Nem gondolom tehát, hogy Piroska életére csak a diktatórikus társadalmi berendezkedés nehezkedik rá, én inkább azt érzékeltem a szövegben, hogy egy kisgyerek világértése mennyire rendszersemleges, s hogy a környezetében élő felnőttek részben védőernyőt jelentenek, részben közvetítik a felsőbb hatalmi és alárendeltségi viszonyokat (ami nem csak diktatúrákban van így). Az (osztályidegen) anya szinte tapintható boldogtalanságának már sokkal több köze van a rendszerhez, noha – ahogy Zsadányi Edit is írja – a női sors vagy férfiak erőszakossága sem rendszerfüggő. Orwell Óceániájában a rendszer lényegéből fakad a

nőgyűlölet, a létező szocializmus ugyanakkor sok nő és sok szegénységben élő – vagyis *subaltern* – számára valódi lehetőségeket teremtett. A szöveg nem reflektál arra, hogy vajon másképpen kell-e közelítenünk az alárendelt fogalmához egy ilyen rendszerben.

A fenti kiindulópont helyenként túl direkt allegorizáláshoz vezet, illetve nem eléggé figyelmes olvasáshoz. Az elemzés szerint Piroska ellenáll az óvodában, testi küzdelmet folytat azért, hogy ne kelljen ott lennie (170). Piroska megítélésem szerint elsősorban az anyjával akar együtt lenni minden áron, függetlenül attól, hogy hol van, és az óvodában sem mindent gyűlöl, csak ezt az ellenséges óvónőt, illetve az ottani ételt (az igaz, hogy az alvást is megtagadja, de ezzel nagyon sok gyerek van így, illetve mondhatjuk, hogy anyja nélkül nem tud aludni). Az ételt ugyanakkor máshol is visszautasítja, például a lagziban – a regény tele van abjektált ételek képével. A libatömés-jelenet értelmezése is túl direkt módon allegorizál (pl. Piroska elalszik, mint Magyarország [170]). A jelen idejű elbeszélést az elemzés itt váratlanul valamiféle aktualizáló figyelmeztetésként értelmezi (171), noha erre semmi nem utal a szövegben, hiszen az összes Piroska-rész így működik. Ez az epizód szerintem is fontos, az egyetlen olyan jelenet, amelyben a kislányt valóban fizikai kényszerítésnek vetik alá, az én olvasástapasztalatomban ugyanakkor összeolvadt a nem sokkal korábbi hagymázás jelenettel [„Árnyékszínház”], amelyben a már nagyon beteg Nennét erőszakkal fürdeti meg a lakó-férjjelet és az anya. A regényértelmezés konklúziója is erőltetett kissé: „A regény szembenéz azzal a problémával, amit Spivak többször is hangsúlyoz: az alárendelt szubjektum nem tud megszólalni az őt tárgyként megfogalmazó hivatalos diszkurzusok nyelvén. A regénybeli vizsgált példák hasonlóképpen rámutattak, hogy a diktatúrában élő gyerek nem beszél, nem érti a nyelvet teljes mértékben, gondolatait nem képes a domináns diszkurzus nyelvén megfogalmazni, egy kevert nyelvi gondolkodásmódban él, amelynek a mesék legalább olyan fontos részei, mint a megismert valóság tényei.” (172) Noha egy diktatúrában mindenféle elnyomás és rendszerszintű erőszak fokozódik, ebből a bekezdésből nyugodtan kimetszhető volna a diktatúra; egyetlen gyermek sem érti igazán a felnőtt világ nyelvét, és nem képes felnőtt nyelven megszólalni. Minden gyermek kevert (nyelvi) módban működik, amelyet átszíneznak a mesék, fantáziák. Az elemzésekről szóló rész elején említett általános problémának köszönhetően a narratológiai vizsgálódások itt sem, vagy csak véletlenszerűen érnek össze az alárendelt megszólalásának, szóra bírhatóságának kérdésével. *A Hullócsillag éve* elemzését záró másfél oldal számomra nem teszi világossá, hogy a *subaltern*-elmélet mivel járulhat hozzá a regény elemzéséhez. Részben túl általános szinten mozog ez a rész, részben túl direkt az allegorizálás.

A kilencedik elemzésében ezt olvassuk: „a subaltern nem tudja megfogalmazni saját kiszolgáltatott helyzetét, ám a korlátozott tudású elbeszélői horizont, a jelen idejű narrációval összekapcsolódva, az olvasót az alárendelt léthelyzet megértése felé motiválja” (184; vö. 187), mindegyik szöveg ugyanúgy működik). Itt sem teljesen világos, mit jelent az, hogy az elbeszélő nem tudja megfogalmazni saját kiszolgáltatott helyzetét (illetve a „megértés” mintha eltávolodna az együttérzésnek központi szerepet tulajdonító közelítésmódtól). Szerintem épp ezt teszi Kiskusza, annak ellenére, hogy beszédhibás. Dunajcsik Mátyásra hivatkozva azt írja Zsadányi Edit (186), hogy a szegénység szorításában nincs esély az összetett lélektani dimenziókra, például az álmokra. Nos, ez pont nem jó példa, hiszen az elbeszélő számos álmáról beszámol (a regény is ezzel kezdődik), és gondolkodik a jelentésükön is. Az sem állja meg a helyét, hogy az elbeszélő nem értelmez és értékkel: nem véletlenül ír apjának levelet, amelyben arra kéri, hogy hagyjon fel az erőszakoskodással. Merész dolog azt állítani, hogy „alulfejlett mentális állapotban” (186) van. Én gazdagnak találtam az elbeszélő belső világát, ahogy a testvérekkel kapcsolatban sem állja meg a helyét az, hogy szinte nem is kommunikálnak (191). Közülük több is sokat olvas, szakmát tanul, fejlett kifejezőkészséggel rendelkezik, másrészt a nem verbális kapcsolatok (odabújás, vakargatás) is erőteljesen jelen vannak a gyerekek közösségében. (Az anyától valóban nem kapják meg ezt, ennek azonban másféle okai lehetnek, hiszen az anya teljesen más társadalmi háttérből jön, előadóművészként indult, vagyis ő nem

ebben az „alulfejlett” állapotban szocializálódott, most is verseket és dalokat ír, feszül benne az önkifejezés vágya, kínlódik ebben a családban.) Kiskusza részletesen beszél a szüleivel, testvéreivel és tanáiraival fűződő érzelmeiről is, jó megfigyelő, észrevesz sokatmondó apróságokat, beszél a vágyairól, a kedvteléseiről (trafikszag, húsbolt, süteménynézés). Sok mindent nem ért a világból, és van benne valami passzivitás (az erőszakos Molnár ellen nem védekezik, nem is árulja el senkinek, ahogy a feltehetően szexuális abúzusról sem beszél senkinek, amelyet Percéktől szenved el – ez sajnos rendszerfüggetlen). Ugyanakkor motivációkat rendel mások cselekedeteihez, sokféle emberi viszonyt (alá- és fölérendeltség, élvezet) tisztán lát.

Zsadányi Edit elemzése itt is túlságosan a politikai rendszerhez köti Kiskusza problémáit. Amit a fiú nem ért, az legalább annyira a saját szülei különös viselkedése, mint a politikai rendszer. A kommunista diktatúrával elvileg szembeszegülő nagyon vallásos (családi) közeg legalább annyira érthetetlen számára, mint a szocialista ideológia, miközben az elnyomó államtól többször is komoly segítséget kap a mélyszegénységben élő család. „Mivel nyíltan felvállalják, hogy vallásosak, az életük abban a korszakban még nyomorúságosabb, mint egy átlagos magyar családé. Alapvető berendezési tárgyaik, mint ágy, szék, asztal, hiányoznak” (185). Nagyon leegyszerűsítő olvasat ez. Úgy gondolom, a család mélyszegénységének okát nem, vagy nem csak abban kershetjük, hogy nyíltan vállalják hitüket, hanem legalább annyira a család belső hatalmi dinamikájában is – főként az apa egyre vészjóslóbb alakjában –, és bizony abban is, hogy az orvos intése ellenére ennyi gyereket vállalnak. A volt katonatiszt apa az, aki mindenütt pokollá változtatja az életet, aki az elbeszélő számára utópisztikus otthonként felsejlő Nagyházat is Kisházzá alakítja (a fürdőszoba használhatatlan, a ház egy részében nem lehet villanyt használni), és aki kiskorú gyermekeit munkára kényszeríti, miközben a családi pótlékot ő használja fel. És bántalmazó szülő és férj. Hogy személyiségét milyen mértékben torzította tovább a politikai rendszer – nos, erről valóban nem tud semmit az elbeszélő, ez azonban nem utóbbi „mentális alulfejlettségének” tudható be.

Zsadányi Edit szerint „[a] történetmondás módja maga is színre viszi a diktatúrák egyes sajátosságait, többek közt a bezártság, a kilátástalanság érzését. Az egyirányú nézőpont könyörtelen, szinte zsarnoki, nincsenek kitekintő, szabadon elkalandozó történetyszálak. Az olvasó szintén bebörtönződik ebbe a testi szükségletek által uralt szűk látókörű és szűkös fiktív világba, a saját bőrén tapasztalhatja meg az egypártrendszer periferiáján tengődő világ egy látószögű, egy történetszálra épülő, diktatórikusan egysíkú narrációját” (188). Az értekezés teljesen egydimenzióssá teszi a szűkösségnek azt a világát, amely pedig több összetevőre vezethető vissza. Ez a család nem csak a szocialista rendszerben élne így – ezt többek között a nyugati országokban született, hasonló családi dinamikákat (mondjuk egy skót presbiteriánus családot) színre vivő elbeszélő szövegekből is tudjuk.

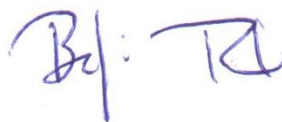
A regényszöveg Zsadányi Edit szerint „szépen szerkesztett, tagolt irodalmi nyelven megszólaltatja az alárendelt figurát” (192). Nem így látom. A regény nyelve szerintem nem irodalmi, teljes más, mint például a Rakovszky-regényé. A szöveg nyelvi kifejezőeszközei összhangban vannak egy érzékeny kilencévesével. Zsadányi Edit szerint kizárólag az „irodalom” teljesítménye az, amivel itt dolgozunk: a művészi megformálásnak köszönhetően „[n]yelvvé, olvasható szöveggé válik az a Spivak által jelzett néma tartomány, amely nem képes artikulálni önmagát” (192). Ez az elemzés is erősen lefokozza az alárendelt saját (nyelv) kifejezőeszközeit és önreflexiós képességét.

Két apróság

1. Néha felesleges tiszteletkörnek tűnnek a recepciótörténeti összefoglalások, nem világos a relevanciájuk (például a *Sátántangó* külföldi recepciója [32-35], a Darabos Enikő értelmezését tárgyaló rész nem szervesül az elemzésbe (170-171), de máshol is vannak tiszteletkörök.

2.A kilencedik igeidő. Az értekezés sok érdekes belátással szolgál a regény jelen idejűségének funkciójáról (191-3), maga a leírás ugyanakkor nem teljesen pontos. „Az első három fejezet jelen időben íródott, utána múlt idejűre vált az elbeszélés, a kilencedik zárófejezetben, az utolsó két bekezdés újra jelen idejűvé válik” (189). A narráció ideje változik, fejezetben belül is. A nyolcadik fejezet nagy része „őrült”, lázas, tudatfolyamszerű narráció, aztán az elbeszélés visszatér a szokásos működés módjába. Nem a zárófejezet legvégén térünk vissza a jelen idejű elbeszéléshez, hiszen a fejezet jelentős része így íródott; feltűnő ugyanakkor, hogy a pénzlopáshoz kapcsolódó jelenetek múlt időben vannak, talán a tett jóvátehetetlenségére utalva. A negyedik és ötödik fejezetben például valóban a múlt idejű elbeszélés dominál, de itt is változik a jelen idejűvel, és – Zsadányi Edit állításával (189) szemben – egyáltalán nem kizárólag a régebbi múlttra vonatkozó részek elbeszélése múlt idejű. Érdemes lenne megvizsgálni, hogy felismerhető-e valami mintázat ebben a váltakozásban.

Összességében a felsorolt kritikus megjegyzések dacára úgy gondolom, hogy Zsadányi Edit értekezése eredeti közelítésmódja, a hazai irodalomtudományos diskurzusban újszerűnek számító fogalmak használata, innovatív kánonalkotó gesztusai és nagy korpuszt átfogó elemzései okán rászolgált arra, hogy szerzőjének a bizottság odaítélje az MTA doktora fokozatot.

Debrecen, 3025. március 23.

Béneyi Tamás